

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:3 – Sayı:8 - Mayıs 2019

koynunda büyüdüük

Esik Kurgani'ndan

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi - ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

İÇİNDEKİLER

Eyüp KUL.....	11
1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ) SONRASI ÜSKÜP'E GELEN MUHACİRLERİN DURUMU (1877-1885)	
<i>STATE OF MIGRANTS WHO WENT TO SKOPJE AFTER THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR IN 1877-1878 (THE '93 WAR)</i>	
Kadir ŞAHİN	43
CEND ŞEHİRİ VE MOĞOL HÂKİMİYETİ	
<i>CEND CITY AND MONGOL HEGEMONY</i>	
Dilara BAHTİYAR SARI - Gülbahar Nilüfer TETİK	73
GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA BULGARİSTAN GÖÇMENLERİNİN YEMEK KÜLTÜRÜ	
<i>FOOD CULTURE OF BULGARIAN IMMIGRANTS WITHIN THE CONTEXT OF GASTRONOMY TOURISM</i>	
İlyas KAYAOKAY.....	89
MEDİNE KADISI AHMED RÂŞİD'İN YAYIMLANMAMIŞ ŞİİRLERİ	
<i>AHMAD RASHID WHO MADE THE MUSLIM JUDGE IN MEDINA UNPUBLISHED POETRY</i>	
Yakup ŞAHİNİR	107
MOLLA GÜRANİ'DEN ŞEYH AKŞEMSEDDİN'E FETHİN HOCALARI: 1432-1453	
<i>HODJAS OF CONQUEST FROM MOLLA GURANI TO SEYH AKSEMSADDIN: 1432-1453</i>	

Şükrü ÜNAR..... 147

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE ESKİ ESERLERİN KORUNMASINA YÖNELİK YAPILAN HUKUKİ DÜZENLEMELER

THE LEGAL ARRANGEMENTS MADE IN THE ATATÜRK PERIOD FOR THE PROTECTION OF THE OLD WORKS

Miraç KADIOĞLU - Necmiye TUTAR 163

TÜRKİYE'NİN KENDİNE HAS YUMUŞAK GÜÇ YÖNTEMİ OLARAK SAĞLIK YARDIMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF HEALTH-RELATED AIDS AS THE TURKISH TYPE SOFT POWER METHOD

CEND ŞEHİRİ VE MOĞOL HÂKİMİYETİ¹

CEND CITY AND MONGOL HEGEMONY

DOI: 10.33404/anasay.556160

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

Kadir ŞAHİN*

ÖZET

Arkeolojik araştırmalara göre M.S. I. yüzyılda kurulmuş olan Cend, Sır Derya boyunda bulunan önemli Oğuz şehirlerindedir. Bu şehir Mâverâünnehir ve Hârezm şehirlerini Kıpçak bozkırlarına bağlayan yollar üzerindeki ana ker- van duraklarından biri olup, Hârezm ile olan bağlantısı önemlidir. Günümüzde Kazakistan'da bulunan Kızılorda şehrine yakın bir yerde bulunmasından dolayı bozkırdaki konargöçer Türklerin, İslâm dünyasına entegre edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İç Asya'da ticari faaliyetlerde önemli bir ambar görevi gören Cend şehri, Türk ülkeler arasında halkı Müslüman olanlar ile Müslüman olmayanların bir- leştiği yerde yani başka bir deyişle hudud (uc) bölgesinde bulunmasından dolayı X-XII. yüzyıllar arasında birçok devletin birbirleriyle siyasi mücadele içerisine girdiği bir bölge olmuştur. Özellikle Moğollar şehri ele geçirdikten sonra burada uyguladıkları politikalar ile şehri uzun yıllar idare etmişlerdir. Cuci döneminde Gürgeç'e yapılan seferlerde bir üs olarak kullanılan bu şehirde Özbek Han za- manında Gök Orda tahtında oturan Erzen Han'ın, câmiler, medreseler, tekkeler, dergâhlar ve türbeler inşa ettirdiği bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cend, Mâverâünnehir, Sır Derya, Moğollar, Cuci

¹- Makale Geliş Tarihi: 19. 04. 2019 Makale Kabul Tarihi: 10. 05. 2019

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, kadir- sahin25025@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0834-2008>

ABSTRACT

According to archeological researches Cend, which was established in the first century ad, is one of the significant Ghuzz cities in Sır Derya tribe. This city is one of the main train stops on the roads which connect Transoxiana and Khorezm cities to Kipczak steppes and its connection to Khorezm is significant. It played a significant role in integration of nomadic Turks living on steppes to Islamic world since being next to Kızılorda city which is in Kazakhstan today.

Cend played a very significant role as storehouse in commercial activities. Cend became a territory where many states had political struggle with each other between X and XII centuries since being in the connection point of muslim and non-muslim citizens of Turkish states in other words in borderline (uc). Especially after capturing Mongols ruled this city for many years with the policies they applied here. During the era of Cuci in this city, which was used as a base in the raids to Gürgeç, it is known that Erzen Khan, who was on the throne of Gök Orda, got mosques, madrasahs, lodges, dervish convents and shrines built.

Key Words: Cend, Transoxiana, Sır Derya, Mongols, Cuci

1. Şehrin Coğrafi Konumu ve Kuruluşu

Geçmişte Oğuz ülkesi içinde Sır Derya nehrinin sol yakasında, İslâm ülkeleri sınırında, bir uç şehri olan Cend, günümüzde Kazakistan'ın Kızılorda Eyaleti'ne bağlı Kazalinsk şehri yakınlarındaki Can Kala harabeleri yerinde olup, Sır Derya nehrine 4-5 km. uzaklıkta çöl ortasında bulunmaktadır (Tolstov 1948: 60-61; Barthold 2010: 29, 271).

Kaynakların pek çoğunda Cend'in konumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinde, “*Cend Harabeleri Seyhun nehrinin sağ yakasındadır*” diye tarif etmektedir (Cüveynî 2013: 121). V.V. Barthold ise V. Kallaur'dan aktarma yaparak Cend şehri kalıntılarının, Tumarutkul kazasında yer alan Perovsk'tan onaltı, yirmi mil uzaklıkta bulunan Hişt-Kale harabeleri olduğunu söyler (Barthold 2017a: 198). S. G. Agacanov: “*Orta Çağ'da Cend, Sır-Derya'nın aşağı akımları boyunda bulunan şimdiki Can-kala harabelerine tekabül ediyordu*” demekte ve Cend şehrinin Can-Kala olduğunu bildirmektedir (Agacanov 2015: 110-111). Ancak yazar Can-Kala'nın nerede olduğunu tarif etmemektedir. Agacanov yine aynı eserinde: “*Yengi-*

kent²'in kalıntıları ise bugün, Kazalinsk Bölgesi güneyinde, Sır-Derya'nın sol yakasında bulunan Cankent'de bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Cankent, hâlâ eski şehirden (Yengikent) geri kalan taş surlarla korunuyordu. Yerli halk arasında Cankent'in "yılan" saldırısı sonucunda dağıldığı rivayeti dolaşıyordu" (Agacanov 2015: 111) diyerek şehri Cankent (Yeni Kent) olarak zikretmektedir. Buradan yazarın Cend ile Yeni Kent'i karıştırdığı anlaşılmaktadır.

İdrisî, İbn Havkal, ve Birûnî de Şaş Nehri'ni (Sır Derya) anlatırken, Cend şehrinde bahsederler.

İdrisî, Oğuzlar'ın kuzeye ve doğuya doğru birbiri ardına sıralanmış çok sayıda şehirlerinin olduğunu, bu şehirlerin kalabalık ve Oğuz beyleri ile kadınlarının buralarda yaşadığından bahseder. Ulaşılması güç olan bu şehirlerde Oğuzların müstahkem kurganları olduğu gibi buraları aynı zamanda yiyecek ve içeceklerini muhafaza ettikleri birer kiler olarak kullandıklarını belirtmektedir. (Tolstov 2017: 31-32). İdrisî ayrıca *Nüzhetü'l-müştak* adlı eserinin üçüncü ikliminin onuncu cüz'ünde;

Şâş nehri Cend şehrine iner. Bu nehir Türk ülkelerinden inen nehirlerin toplanmasıyla meydana gelir. Bu nehirler Özkent yanında toplanır. Buna başka akarsular karışır. Hepsi toplandıktan sonra akarak Aşşiket'e varır. Oradan Hocend, Bunket, Sütken şehirlerine uğrar ve Fârâb'a akar. Sârbân hududu geçtikten sonra Oğuz Türkleri'nin ülkesinin kıyısında bulunan bir bozkırdan akarak Karyetülhadîse'nin (Yenikent) 3 mil uzaklığına varır. Karyetülhadîse'de Müslümanlar bulunmakla beraber, burası Oğuzlar'ın başşehridir. Kışın burada Oğuz hükümdarı oturur. Buranın yakınında Hecend ve Hvâre bulunup buralarda Müslümanlar oturur. Fakat buraları Oğuzlar'ın hâkimiyetindedir. Hârezm'den buraya on konak uzaklık vardır. Karyetülhadîse ise Fârâb'dan yirmi konak uzaklıktadır (Şeşen 2017: 105-106) demektedir.

² Yengikent/Yeni Kent (ينكند): Savrân'ın alt tarafında, halicden iki günlük ve Sır Derya nehrinden bir fersah uzaklıkta bulunur. Oğuz hükümdarları kış aylarını burada geçirirlerdi. Kaşgarlı Mahmud eserinde Yeni Kent'ten söz ederken, Türk Ülkesinin buradan başladığını ve Yeni Kent (ينكند)'in bir diğer adının *Dizruyin* (ديزرويڭ) olduğunu söyler. Yazar devam ederek Yeni Kent'in Buhârâ (بھارآ) ya yakın olduğunu belirtip, sarılığı dolayısı ile de buraya *Bakır Kale* dendiğini söylemektedir (Kaşgarlı Mahmud 1985:149-150). Araplar buraya *el-Karyetü'l-Hadise* derken, Farslar ise *Dih-i Nev* demektedirler (el-Birûnî 2011: 268; Minorsky 2008: 79). Çin kaynaklarında ise; Yengikent'den bahsedilirken, *Yang-i şehri* diye adlandırılan bu şehrin, Sai-lan (Sayram)'ın 360 li doğusunda tepelerin arasında yer aldığını, buranın kuzeydoğusunda batı yönüne doğru akan bir ırmağın bulunduğunu ve bu ırmağa dökülen büyük bir derenin varlığından söz edilir (Yıldırım 2013: 466).

İbn Havkal Yeni Kent'i anlatırken:

“*Buranın yanında Cend ve Hvâre yer alır. Bu şehirlerde Oğuz sultanının idaresi altında Müslümanlar yaşar. Bu üç yerin en büyüğü el-Karyet el-Hadîse (Yeni Kent)dir. Burası Hârezm'den 10, Fârab'dan 20 konak uzaklıktadır*” (İbn Havkal 2014: 389) diyerek Yeni Kent'in Cend'den daha büyük bir şehir olduğunu belirtir.

Birûnî ise, Sır Derya'nın orta kesimlerinde ve Cedisu'nun batı taraflarında yerleşik Türkmenlerin olduğundan bahsederek, Sır Derya'nın Aral Gölüne döküldüğü yerde bulunan Cend şehrini Oğuz ülkesi sınırları içerisinde vermektedir (Al-Biruni 1934: 145-146).

Kaynaklarda Cend şehrinin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu belirtilmemektedir. Ancak V.V. Barthold, İslâmiyetten önceki devirlerde Türk bozkırlarına Mâverâünnehir'den gelerek buralara koloniler kuran unsurun Soğdlular olduğunu, halkın çoğunluğunun dininin İslâmiyet olduğu devirlerde Müslümanların, Soğdlular'ın bu eski kolonizasyonlarını devam ettirdiğini belirtmektedir. Yine Barthold, Sır Derya nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvare ve Yangıkent (Yeni Kent) şehirlerinin İç Asya'da ticari faaliyetlerde önemli bir ambar görevi üstlendiğini söyleyerek bu üç Müslüman şehrin bu şekilde kurulduğunu belirtir (Barthold 2017b: 47-48; Özyaydın 1993: 359). Devin DeWeese ise aslında Cend şehrinin, Moğol fethinden birkaç yüzyıl önce aşağı Sır Derya boyunda bulunan önemli şehirlerden biri olduğunu, şehrin adının ilk olarak 10. yüzyılın ikinci yarısında zikredilmeye başladığını ve şehrin önemine istinaden Arap coğrafyacıların *Aral Denizi*'ni *Cend Denizi* olarak adlandırdığını söyler (DeWeese 1994: 91, 61; Barthold 2010: 419; Deniz 2006: 188-189).

Bölgede yürütülen arkeolojik kazılar Cend'in M.S. I. yüzyılda kurulmuş olan bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir (Tolstov 1962: 10). Şehrin mimari planı, doğal bir çembere benzemektedir. Şehrin merkezi, açık bir alanda olup, iç alana doğru yayılan kısa caddeler bulunmaktadır. Giriş kısmında yer alan ve merkez konumunda olan ana kapı, şehrin güneybatı tarafına inşa edilmiştir. Ayrıca doğu duvarının orta kısmında ikinci bir kapıya daha rastlanmaktadır (Deniz 2009: 283-286). Buradaki kapı, ortalama boyları 8 metre olan numaralarla iki taraftan desteklenmektedir. Şehrin kuzeybatı tarafında ise balık olarak adlandırılan meskenler tespit edilmektedir. Yine şehrin diğer kısımlarında önemli kervansarayların kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca şehrin çev-

resinde metal ürün kalıntularına rastlanırken, şehir halkının Sır Derya'dan gelen su sayesinde tarım ile uğraştıkları anlaşılmaktadır (Deniz 2011: 32-35).

Kadım Oğuz şehirlerinden olan Cend, bulunduğu konum itibariyle tarihte birçok devlet tarafından ele geçirilmek istenmiş ve bu nedenle de devletlerin birbirleriyle mücadele ettiği bir bölge olmuştur. Cend şehri, tarihi süreç içerisinde, Oğuz Yabgusu, Selçuk Subaşı, Şah Melik, Kıpçaklar, Hârezmşahlar, Moğol Büyük Hanları ve Çağataylar arasında el değiştirmiştir.

2. X-XIII. Yüzyıllarda Cend'de Siyasî Teşekküller ve Moğol Hâkimiyeti

2.1. Moğol Hâkimiyeti Öncesinde Cend Şehri

X. yüzyılda Cend halkı henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Oğuz Yabgusu'na tâbi olup, her yıl kendisine haraç ödemekteydi. Selçukluların tarih sahnesine çıkışları ve ilk faaliyetlerini anlatan *Melik-nâme*ye göre “Temir-Yalığ” (Demir Yaylı) lakabı ile tanınan ve Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup olan Tukak (Dukak), Oğuz Devleti'nde subaşı (ordu komutanı) idi. O ölünce, bir süre sonra oğlu Selçuk³ babasının yerine geçirildi (Abû'l-Farac 1945: 292-293; Merçil 1994: 88). Kısa süre içerisinde kuvvet ve şöhret kazanmaya başlayan Selçuk Bey, Yabgu'nun eşinin kışkırtmaları (İbnü'l Esîr 1985-1987a: 361; Mîrhând 2015: 15; Abû'l-Farac 1999: 292; Hüseyinî 1999: 2; Köymen 2016a: 12; Kafesoğlu 1955: 24) sonucu göç etmeye karar verdi (Mîrhând 2015: 15; Barthold 2017: 275-276; ; Köymen 2016a: 16; Sümer 1999: 86; Karatay 2014: 509). Bunun sonucu olarak da kabilesi ve mahiyeti ile birlikte Hârezm yöresinden gizlice ayrılarak Cend civarına geldi (İbnü'l Esîr 1985-1987a: 361; Hüseyinî 1999: 2; Bosworth 1997: 244-246; Roux 2013: 202; Brockkelmann 2018: 141). Bu göçün tam olarak hangi tarihte gerçekleştiğini söylemek güçtür.⁴

Selçuk Bey'in Oğuzlar'ın hâkimiyet sahası içinde bulunan Cend'e gelmesi tarihte önemli bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü bu bölge Mâverâünnehir'den göç ederek gelmiş olan Müslüman ahalinin ikâmet ettiği, Türk ve İslâm ülkeleri

³ Devlete ismini vermiş olan hükümdar ailesinin atasının isminin telaffuzu konusunda farklı görüşler mevcuttur. *Salçuk, Selçük, Selçig, Salçug, Selçuk* şekillerinde söylenen bu kelimenin Türkçe'de *Selçuk* şeklinde telaffuz edilmesi yaygın hale gelmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: (Râsonyi 1939: 377-384).

⁴ İbn Hassül'un kayıp tarihine dayanarak Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler veren Hamdullah Mustevfi-i Kazvîni, eserinde bu göçün 375 (985-986) yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. (Kazvîni 2018: 342) Ayrıca Bu göç hakkındaki farklı görüşler için bkz: (Kafesoğlu 1980: 355; Sümer 1999: 87; Agacanova 2015: 261-262, 270-273; Köymen 2016a: 18-20).

arasında bulunan bir sınır şehridir.⁵ Burada adamları ile birlikte İslâmiyeti kabul eden⁶ Selçuk Bey kısa süre sonra Oğuz Yabgusu ile olan bağlantısını da bitirip, devletin sancağını yükseltip ün kazanmaya başladı. Bunun üzerine Selçuk Bey'e Türkistan halkı başta olmak üzere uzak bölgelerden birçok kişi katıldı (İbnü'l Esîr 1985-1987a: 362). Öyle ki zaman içerisinde Selçuk Bey'e katılmış olduğu savaşlardan dolayı "*El-Melikü'l-Gāzi*" unvanı verilmiştir (İbn Funduk 1317: 71; Kafesoğlu 2016: 16).

Selçuk Bey takriben 399 (1009) yılında yaklaşık 100 yaşlarında Cend'de vefat etti ve burada defnedildi (Bündârî 2016: LVIII; Hüseyinî 1999: 2; Ahmed bin Mahmud 2011: 23; Cahen 1949: 44; Agacanova 2015: 262; Kafesoğlu 2016: 17; Peacock 2017: 47). Selçuk Bey'in dört oğlu vardı.⁷ Bunlardan Mikâil, daha Selçuk Bey hayatta iken vefat etmişti. Diğer üç oğlundan Arslan (Yabgu) idarenin başına geçerken kardeşleri Yûsuf (İnal) ile Mûsâ (İnanç) kendisine yardımcı oldular.⁸ Selçuk Bey'in ölümünden sonra henüz çocuk yaşta olan torunları, Tuğrul ve Çağrı ise "bey" olarak idaredeki yerlerini aldılar. Arslan Yabgu'nun ailenin başına geçmesi ile birlikte Selçuk Bey'in oğulları ve torunları, kendilerine bağlı Türkmen beylerini ve emirlerindeki diğer kuvvetleri eski Oğuz geleneklerine göre (Özgüdenli 2002: 249-252), merkeze yarı bağlı şekilde yönetmeye baş-

⁵ Bu özelliğinden dolayı Hâzrem bölgesinde kurulan devletler için tabii bir asker deposu vazifesi görmekteydi. Hâzremşahlar Devleti zamanında Cend şehrine şehzadelerin tayin edildiği görülmektedir (Barthold, 2017: 345; Usta 2002: 898).

⁶ Türkler'in geniş kitleler halinde İslâmiyet'e geçişleri ne Oğuzlar ne de Selçuklular ile başlayan bir hadise değildir. Daha önceki dönemlerde, Orta Asya'da Karahanlılar, Karadeniz'in kuzeyinde ise Bulgarlar IX. yüzyılın sonlarından itibaren İslâmiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Oğuz ülkesini ziyaret eden seyyahlardan olan İbn Fadlan, 922 yılında Oğuz ülkesinden geçmiştir. Bu nedenle İbn Fadlan, Oğuzlar'ın dinî inançlarına dair önemli bilgiler vermektedir. İbn Fadlan'ın anlattıklarından yola çıkarak, büyük çoğunluğu henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan bu topluluk arasında, az da olsa İslâmiyet'i kabul etmiş olanların varlığına işaret etmektedir (İbn Fadlan 2015: 9-20). Ayrıca bunun yanında V.V. Barthold'un, Oğuzlar'ın Hıristiyanlığına dair düşünceleri vardır (Barthold 1925: 78-80). Ancak Barthold'un bu düşünceleri, Zeki Velidî Togan tarafından kuvvetli delillere dayanılarak reddedilmiştir (Togan, 1928: 61-68). İbn Fadlan'dan yaklaşık yarım asır sonra yazılan ve anonim bir coğrafya kitabı olan *Hudûdü'l-âlem*'deki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Müslümanlarla olan ticari ilişkiler sonucunda X. yüzyılın ortalarından itibaren sınır bölgelerinde yaşayan Oğuzlar'ın hızlı bir İslâmlaşma süreci geçirdikleri görülmektedir (*Hudûdü'l-âlem* 1362: 117). X-XII. yüzyıllarda meydana gelmiş olan bu İslâmlaşma olayının sağlıklı analizini yapmak, hem kaynakların azlığından hemde taraflılığından dolayı neredeyse imkansızdır. Aynı şekilde bu sürecin ne şekilde ve hangi boyutta cereyan ettiğini ortaya koyabilmek de mümkün değildir (Özgüdenli 2017: 48-49).

⁷ Kaynaklar bu konu hakkında farklı bilgiler vermektedir (İbnü'l-Esîr 1985-1987: 363; el-Hüseyinî 1999: 2; er-Ravendî 1999: 86; Mîrhând 2015: 20; Reşîdü'd-Dîn 2011: 71; Nîşâbü'rî 1332: 10; Abû'l Farac, 1945: 293). Selçuk Bey'in çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: (Kafesoğlu 1958:117-130).

⁸ "İnal" ve İnanç" sözcükleri için bakınız: (Râsonyi-Baski 2007: 318-319; Özgüdenli 2017: 53).

ladılar (Solmaz 2014: 574-575; Özgüdenli 2017: 53). Ne var ki Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklular, Karahanlılar ve Gazneliler'den Ebü'l Fevâris Şah Melik⁹'in baskıları yüzünden Cend'den ayrılarak Samanîler tarafından kendilerine tahsis edilen Nur (Nûr-ı Buhara) kasabasına yerleştiler (Beyhakî 2019: 649; Cûzcânî 2015: 58-59; Kazvînî 2015: 17-18; Barthold 2017a: 276). Böylece Cend şehri, Şah Melik'in kontrolüne geçmiş oldu (Agacanov 2015: 225; Sümer 1999: 85; Turan 2014b: 40).

XI. yüzyılın başlarında, Karahanlı hanedanına mensup yöneticilerin mekân tuttuğu Yedisu hariç Kazakistan bozkırlarının neredeyse tamamı, Kıpçakların¹⁰ kontrolü altındaydı. XI. yüzyıl ortalarında Oğuzlar ile karşı karşıya gelen ve onları yenilgiye uğratan Kıpçaklar, Selçuklular'ın Cend'den ayrılarak hâkimiyet sahalarını batıya doğru genişletmeye başlamalarını fırsat bilerek, şehrin kontrolünü ellerine geçirdiler. XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başlarında Cend, Yeni Kent ve Sır Derya'nın aşağı kısımlarında bulunan başka şehirlerde Kıpçaklar'ın kontrolü altına girmişti. Fakat XI. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde bu şehirler Kıpçak Hanları ile Orta Asya'nın Müslüman hanedanları arasında mücadele alanına dönüştü (Ahincanov 2014: 198; Banguoğlu 1959: 6; Özaydın 1993: 360; *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* 2013: 117). Bu dönemde Kıpçakların Hazar Denizi'nin doğu kısımlarında gittikçe güç kazanmaları, Sultan Alparslan'ın Deştikipçak Seferi'ne çıkmasına sebebiyet verdi.¹¹ Sultan Alparslan bu sefer esnasında, devletlerinin mebedei ve menşei olan aziz bir belde kabul ettikleri ve dedesi Selçuk Bey'in de mezarının bulunduğu Cend şehrine yöneldi. Cend hâkimi, birçok hediye ile birlikte sultanı Sabran'da karşıladı ve itaatini sundu. Sultan Alparslan Cend hanına dokunmazken, Selçuklular için mukaddes bir belde ve Müslüman olmayan Türklere karşı önemli bir üs olarak kullanılan bu şehri, oğlu Nasîrüddin Melik-şâh'ın hâkimiyetine verdi.

⁹ Ebü'l Fevâris Şah Melik bin Ali el-Berânî, Yeni Kent hükümdarı olan *Ali Han*'ın oğludur (Agacanov 2015: 204; Sümer 1999: 85).

¹⁰ “Kıpçak” adına ilk olarak 760 yılında eski Türkler'in runik yazıtlarında rastlanmaktadır. İslâm kaynaklarında ise “Kıpçak” adını ilk olarak Arap coğrafyacılarından İbn Hurdazbih'in kullandığı bilinmektedir. Bu adın İbn Hurdazbih'in eserinde, VIII. yy. Türk kabileleri arasında zikredildiği görülmektedir (İbn Hurdazbih 2008: 39; *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* 2013: 112). Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliğinde kurulan kavimler birliğine verilen isimdir. Kelimenin asıl şekli “Kıvcak” olup daha sonraki dönemlerde seslerin değişime uğramasıyla “Kıfçak, Hıfçak; Hıfçah” şekillerinde söylenmiştir (Gökbel 2002: 729). Bu adın çeşitli uluslarca farklı söylemleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Uydu Yücel 2002: 420).

¹¹ Deşt-i Kıpçak Seferi hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Hüseynî 1999: 28; İbn al-'Adîm 2011: 68; İbnu'l-Cevzî 2011: 148-150; İbnu'l-Cevzî 2014: 91-92; Köymen 2016b: 41; Turan 2014a: 159; Kafesoğlu 1980: 368; Özgüdenli 2017: 145).

Ardından dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyaret ederek buradan ayrıldı (İbnü'l Esîr 1985-1987b: 58; Mîrhând 2015: 109; Hüseyinî 1999: 28; Agacanov 2006: 144; Togan 2019: 281; Köymen 2016b: 41; Kafesoğlu 2014: 41).

Sultan Alparslan, 464 (1072) yılında çıktığı Mâverâünnehir seferi esnasında bir suikast sonucu ağır şekilde yaralandı (20 Kasım 1072) (İbnü'l Esîr 1985-1987b: 78-79; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh 2010: 85-86; Abû'l-Farac 1999: 325; Bûndârî 2016: 44-46; Râvendî 1999: 118-119; Zahîrüddin-i Nîşâbûrî 2004: 23; İbnü'l-Cevzî 2014: 110; İbnü'l-Cevzî 2016: 183-186). Ölmeden önce veliht olarak oğlu Melikşah'ı tayin eden Sultan Alparslan, Rebûlevvel 465 (20 Kasım 1072) tarihinde vefat etti (Abû'l-Farac 1999: 325; İbnü'l-Cevzî 2011: 184). Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına sırasıyla Melikşah (1072-1092), Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1092-1104), Muhammet Tapar (1105-1118) ve Sencer (1119-1157) geçti. Sencer hariç diğer sultanlar genellikle batıya yöneldikleri için kaynaklarda Cend şehrine ancak Sultan Sencer döneminde rastlanmaktadır.

Sultan Sencer'in melikliği döneminde itaat altına alınan Hârezm¹² bölgesinin idaresi sultan tarafından Anûş Tegin'in¹³ oğlu ve aynı zamanda Hârezmşahlar hanedanının kurucusu Kutbüddin Muhammed'e (1097-1128) verildi. Onun 1128 yılında vefat etmesi üzerine Hârezm valiliği oğlu Kızılarşah Atsız'a (1128-1156) geçti. Atsız, hükümdarlığının ilk yıllarında Sultan Sencer'e sadakatle hizmet etse de Hârezm'e döndükten sonra Sultan'a karşı isyan bayrağını açtı (Cüveynî 2013: 256; Sümer 1991: 91). 527 (1132-33) yılında göçebelerin hayatında mühim bir yere sahip olan Cend şehri üzerine yürüyüp burayı ele geçirdi (Cüveynî 2013: 260; Barthold 2017a: 340; Sümer 1991: 91; Merçil 2013: 73). Bunun üzerine Sultan Sencer 533 (Eylül 1138) yılında Hârezm üzerine sefere çıkarak Atsız'ı ağır yenilgiye uğrattı (Agacanov 2006: 277; Köymen 2016b: 313-314; Kafesoğlu 2000: 47; Bünyatov 2003: 5-7; Özgüdenli 2017: 267).

¹² "Hârezm", Amuderya'nın döküldüğü Aral Gölü'nün güney tarafında ve bu nehrin iki tarafında uzanan araziye verilen isimdir. Sağ tarafında Kazak bozkırları ve Kızılkum Çölü, sol tarafında Üstyurt düzlüğü ve Karakum Çölü ile çevrili olup, Batı Türkistan'ın merkezinde yer almaktadır. Uçsuz bucaksız bozkırlar ve çöllerin ortasında bir vaha durumunda olan Hârezm ülkesi, coğrafi bir bütünlük gösterir. Ayrıca Türkistan bölgesinin Mâverâünnehir gibi bağımsız özellik gösteren önemli bir parçasını oluşturur (Kafesoğlu 2000: 30; Gündoğdu 2014: 25). Zeki Velidî Togan, Hârezm'in, Orta Asya'nın kültür hayatında tıpkı Ön Asya'da Mezopotamya'nın, Afrika'da ise Mısır'ın oynadığı role benzer bir rol oynadığını düşünmektedir (Togan, 1978: 240).

¹³ Anûş Tegin, Türk asıllı olup Sultan Melikşah'ın taştârdır. Sultan Melikşah döneminde Hârezm eyaletinin idaresi kendisine verilmiştir.

Hârezm'e hâkim olan Sultan Sencer burayı kardeşi Muhammet Tapar'ın oğlu Melik Gıyaseddin Süleymanşah'a vererek Şubat 1139 tarihinde Merv'e döndü (İbnü'l Esîr 1985-1987c: 67 Cüveynî 2013: 256-257; Köprülü 1987: 266-267; Kafeoğlu 2000: 48). Sultan Sencer'in 1139 yılında Horasan'a dönmesini fırsat bilen Atsız tekrardan Hârezm'e hareket edip Süleymanşah'ı mağlup ederek yeniden Hârezm'e hâkim oldu (Cüveynî 2013: 257; Kafesoğlu 2000: 48-49). 540 (Ekim 1145) yılında Cend şehrini ikinci kez zapt etti¹⁴ (Bünyatov 2003: 15-17; Özgüdenli 2017: 277). Ancak Sultan Sencer'in 542 (1147-48) tarihinde üçüncü kez sefere çıkması neticesinde Cend şehri tekrardan Selçuklular'ın kontrolüne geçti (Bündârî 2016: 248; Barthold 2017a: 344; Bünyatov 2003: 15-17; Köymen 2016b: 347-350).

Atsız, 547 yılının Muharrem (Nisan-Mayıs 1152) ayında Cend üzerine yürüyüp buranın hâkimiyetini bir kez daha ele geçirdi (Cüveynî 2013: 260; Köymen 2016b: 352; Barthold 2017a: 344). Bölgede bir süre karmaşa yaşansa da sükûneti temin eden Atsız, veliahdı olan oğlu *İl Arslan*'ı Cend'e vali olarak gönderdi (Cüveynî 2013: 261; Barthold 2017a: 345). Bundan sonraki dönemlerde Hârezmşahlar, veliaht olan evlatlarını Cend şehrine vali olarak göndermeyi gelenek haline getirdiler (Barthold 2017a: 345, 370; Özaydın 1993: 360; Usta 2002: 898).

2.2. Cend'de Moğol Hâkimiyeti

Moğollar, göçebe bir toplumun içinden doğup, yüz yıl gibi kısa bir sürede sınırlarını Pasifik Okyanusu kıyılarından Macaristan ovalarına, İran'dan Rusya steplerine kadar genişleten bir dünya imparatorluğudur. Çinlilerin, kuzey barbarları olarak nitelendirdikleri kavimler arasında sayılan Moğollar, kuzeyde Orta Asya'yı Sibirya'dan ayıran dağ silsilesi, güneyde Sır Derya (Seyhun), Kura, Tibet Nehirleri ve Hazar Denizi ile sınırlandırılmış olan Orta Asya'da, Volga kıyılarından Japon Denizi'ne kadar uzanan geniş kıtada yaşayan bozkırın atlı müdavimleridir (*Moğolların Gizli Tarihçesi* 2011: 7; Cüveynî 2013: 82-83; D'ohsson 2014: 21; Gökalp 1973a: 13-14; Marshall 1996: 3; Roux 2001: 36-38; Devlet 2002: 25).

¹⁴ Sultan Sencer'in büyük zorluklar içinde Hârezm'e yapmış olduğu seferlerin tek olumlu yanı, Atsız'ın içinde bulunacağı her isyan hareketinde, Selçuklu ordusunun karşısında olacağını göstermektir. Bundan gerekli dersi çıkararak Atsız, bundan sonraki süreçte (Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinde tutsak olduğu dönem de dahil olmak üzere) Selçuklular'a karşı doğrudan bir harekete cesaret edememiştir. Atsız, 9 Cemâziyelâhir 551 (29 Temmuz 1156) tarihinde Sultan Sencer'e bağlı muhtar bir vali olarak vefat etti (Köprülü 1987: 268; Rabhani Aziz 1978: 10; Hil'atberî -Şerefi 1381 / 2002: 21; Kafesoğlu 2000: 72; Bünyatov 2003: 27; Özaydın, 2002: 886; Özgüdenli 2017: 278).

Anayurtları, *Burhan Haldun Dağları* olarak adlandırılan Onon ve Kerulen nehirlerinin yukarı havzası olan (*Moğolların Gizli Tarihi* 2010: 3; Abû'l-Farac 1950: 476; D'ohsson 2014: 23-24; Grousset 2015: 209; *Gökalp 1973b: 113*) Moğollar'ın menşei ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Kaynaklarda “Moğol” adına ilk kez VII. yüzyılda T'ang sülâlesinin (VIII-IX. yüzyıl) resmî tarihleri olan Chiu T'angshu (*Gökalp 1973a: 33-40*) ve Hsin T'angshu'da (*Gökalp 1973a: 36-40*; Roux 2001: 31) “Mêng-wu” ve “Mêng-wa” şeklinde Proto-Moğol Shih-wei kabile grupları arasında önemsiz küçük bir kabile ismi olarak geçer (*Gökalp 1973a: 13*; Özgüdenli 2005: 225). Başlangıçta küçük bir kabileyi niteleyen “Moğol” adı, Cengiz Han zamanında devlet adı olarak kullanılmaya başlandı (*Barthold 1977: 91*; *Gökalp 1973a: 13*; Özgüdenli 2005: 225).

Moğol asıllı kabilelerin milattan önce II. binyıldan itibaren Türk asıllı kabilelerin doğusunda yer aldığını ve Tula Nehri'nin her iki millet arasında sınır oluşturduğunu arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilerden öğrenmekteyiz. Moğollar, Türklerin kadim komşuları oldukları gibi işgal ettikleri bölgelerde genel itibariyle Türklerin yaşıyor olması sebebiyle Moğol tarihi ve Türk tarihi iç içe gelişme göstermiştir (*Moğolların Gizli Tarihi* 2011: 7; Özgüdenli 2005: 225). Hunlardan itibaren Türkler ile Moğollar arasındaki ilişkilerin sıklaştığı ve Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Asya bölgesinde ortaya çıkan güç boşluğunun, III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın yarısına kadar Moğol asıllı Hsienpi ve Juanjuanlar tarafından doldurulduğu görülmektedir (Özgüdenli 2005: 225). X-XII. yüzyıllarda ise Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya'da Curcen, Kitan ve Karahitaylar¹⁵ gibi devletler kuruldu ve XIII. yüzyılın başlarında Temuçin'in kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu, dünya tarihinde önemli rol oynamaya başladı (*Beckwith 2011: 156-157*; Roux 2011: 36; Özgüdenli 2005: 225).

Temuçin, Türk takvimine göre domuz yılının başında 15 Zilkade 549'da (21 Ocak 1155), günümüzde Doğu Sibirya topraklarından geçen Onon nehrinin sağ kıyısında kalan Deli-ün Boldok'ta doğdu. Babası, Moğolların reisi olan Ye-

¹⁵ Karahitaylar, eski Hitay (Kitan) kavminin devamı olup, Çin'in kuzeyinde bulunan Liao adı verilen devletin yıkılmasından sonra, XII. yüzyılda batıya doğru göç ederek Tarım Havzası sahasında büyük bir devlet kurmuşlardır. Ancak Moğolların egemen olduğu dönemde bu devlete son verilmiştir. Kaşgarlı Mahmûd, Karahitayları Türk olarak kabul etmektedir. Kaşgarlı Mahmûd'un böyle düşünmesinin sebebini, zamanında bu kavmin batıya doğru ilerleyerek Türklerin oturdukları yerleri işgal etmiş olmasına bağlayabiliriz (Kaşgarlı Mahmûd 1986: 28). Barthold ise, Çinlilerin Kitay diye adlandırdıkları Kitayları, Moğol kavimleri arasında kabul etmektedir (Barthold 1977: 275).

sügay Bahadır, annesi ise Houlen Ece'dir (*Moğolların Gizli Tarihi* 2010: 19; *Altan Topçı* 2008: 30-31; Vladimircov 1950: 13; Barthold 1977: 91; Roux 2011: 60; Kafalı 1993a: 367). On üç yaşına geldiğinde babasını kaybeden Temuçin ve ailesi, babasına tabii olan kabileler tarafından yalnızlığa terk edildiler ve bundan sonraki süreçte sürekli olarak baskılara maruz kaldılar. Yirmi yedi yıllık bu süreçte Temuçin, Tayciutlar, Merkitler ve diğer bazı kabilelerle mücadele ederek siyasi, idarî, askerî tecrübe ve vasıflar kazandı (*Moğolların Gizli Tarihi* 2010: 133-134; *Altan Topçı* 2008: 39-40; D'ohsson 2014: 52-53; Kafalı 1993a: 368; Koç 2018: 151). 1195 yılına gelindiğinde çok sayıda kabilenin Temuçin'e katıldığı görülmektedir. 1197'de Merkitleri, 1199'da Nayman Hakanı Buyruk Han'ı, 1200'de Tayciutlar'la anlaşılan kavimleri, 1202'de Tatarları, 1203'de Kereyit hükümdarı Ong Han'ı¹⁶, 1204'de bir kez daha Nayman ve Merkitleri, 1205'de ise Tangutları yenilgiye uğrattı (*Moğolların Gizli Tarihi* 2010: 23-41; Cüveynî 2013: 91-94; Barthold 1977: 91-98; Vladimircov 1950: 36-52; Morgan 1990: 55-61; Kafalı 1993a: 367-368; Ögel 2002: 306).

Temuçin, uzun mücadelelerin ardından bütün Moğol aşiretlerini tek bir çatı altında toplamayı başardı (Roux 2001: 112, 131). 1206 yılında Onon Irmağı kıyısında yapılan kurultayda dokuz parçalı ak tuğ diktirdi ve kurultay sonunda "Cengiz (Çingiz) Han" unvanı alarak bütün bozkır kavimlerinin en büyük hükümdarı konumuna geldi (*Moğolların Gizli Tarihi* 2010: 133-134; *Altan Topçı* 2008: 39-40; D'ohsson 2014: 52-53; Roux 2001: 97; Kafalı 1993a: 368; Koç 2018: 151). Ardından 1207 yılında Kırgız hükümdarını kendine tabi kıldı. 1208 yılında Merkitleri mağlup etti. Aynı yıl Nayman¹⁷ ve Uygurlar'ı idaresi altına aldı. 1210'da Tangutlar'ı, 1211'de Karluk Arslan Han'ı kendisine tabi kıldı. 1212-1214 yılları arasında Cengiz Han, art arda dört kez Karahitay ülkesine girerek kendisine bağladı. 1215 yılında Balasagun taraflarına gönderdiği orduları sayesinde bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. 1217 yılında ordularını, Merkitler ve Tumatlar üzerine yolladı. Daha sonra oğullarından Cuci'yi Kırgız ülkesine göndererek burayı hâkimiyeti altına aldı (Ötemiş Hacı 2018: 3; Barthold 2006: 29; Roux 2001: 155, 175; Beckwith 2011: 156-158; Kafalı 1993a: 367-368; Özgüdenli 2005: 225).

¹⁶ *Ong*, Çince Wang "Prens" kelimesinin Moğolca telaffuzudur. *Ong Han*, (Çince Wang = Kral veya hut Moğol adıyla Toghri), XII. yüzyılda ortaya çıkan Kin Krallığının kuzeyindeki bölgeyi işgal eden Kereyitlerin Nasturi hükümdarıdır (*Marco Polo* 2019: 139; Biran 2005: 64).

¹⁷ "Sekiz boy veya kabile" anlamına gelen Nayman adı Moğolca olsa da bunlar etnik olarak Türk idiler (Atwood 2004: 397).

Karahitay topraklarının ele geçirilmesi, Moğolları batıda Hârezmşâhlara komşu yaptı. 1218 yılında 450 kişilik bir Moğol kervanının Hârezm sınırındaki Otrar'da öldürülmesi üzerine Cengiz Han, ertesi yıl Hârezmşâhlar üzerine sefere çıkmaya karar verdi. (Cüveynî 2013: 116-119; Vernadsky 2015: 55-56; Vladimircov 1950: 89-92; Kafalı 1993a: 368; Roux 2001: 174-175; İzgi 1970: 28-36; Özgüdenli 2005: 225). 1219 yılında Mâverâünnehir'e gelen Cengiz Han, ordusunu 4'e ayırdı. Oğulları¹⁸ Çağatay ve Ögedey'i birinci kıta ile Otrar muhasarasına, büyük oğlu Cuci'yi ikinci kıta ile Seyhun istikametinde Cend'e¹⁹, üçüncü kıtayı Benâket üstüne gönderirken, kendisi de merkez ordusuyla birlikte Buhara üzerine yürüdü (Abû'l-Farac 1950: 496; Cüveynî 2013: 121; D'ohsson 2014: 100; Guignes 2018: 448; Klyashtorny/Sultanov 2013: 185-187; Kafalı 1993a: 368; Yuvalı 2017: 69).

Otrar, zorlanmadan ele geçirildi ve şehrin valisi idam edildi.²⁰ 1220 yılının başında sırasıyla Buhara, Semerkand, Hocend ve devrin önemli kültür ve ticaret merkezi olan Ürgenç alındı (Vladimircov 1950: 96-97; Vernadsky 2015: 56-59; Kemaloğlu 2016: 35). 1220 yılında Cuci komutasındaki Moğol orduları önce Ceyhun nehri sahilinde bulunan Suğnak kasabasının yakınlarına geldiler. Cuci oranın halkıyla müzakerelere girişti ve uzun yıllardan beri Moğolların hizmetinde olan, bilgisi ve tecrübesine çokça güvendiği Hasan Hacı'yi²¹ elçi olarak gönderip, can ve mallarına zarar gelmesini istemiyorlarsa, savaş yapmadan şehri teslim etmelerini buyurdu. Hasan Hacı, Suğnak'a vardıktan sonra elçilik görevini yerine getirip söze başlamadan, etrafına toplanan kalabalığın saldırısına uğrayarak tekbirler eşliğinde katlettiler. Elçinin öldürülmesi üzerine bütün

¹⁸ Cengiz Han'ın, Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy adında dört oğlu vardı. Cuci kendisinden önce vefat etmiştir. Cûzcânî eserinde Cuci'den, Tuşi diye bahseder ve Cengiz Han'ın en büyük oğlu olduğunu belirtir. Cûzcânî devam ederek Cuci'nin cesur, atik ve mert biri olduğunu, babasına muhalif tavırlar sergilediği için babasının emriyle zehirlenerek öldürüldüğünü yazmaktadır (Cûzcânî 2016: 103-104; Kalan 2012: 124; Weatherford 2018: 186; Genceli Kiragos 2018: 33). Vernadsky'de eserinde, Cengiz Han'ın, Cuci'nin kendi çocuğu olduğuna hiçbir zaman emin olmadığını ve bu sebeple de hayatı boyunca onu fazla sevmediğini zikretmektedir (Vernadsky 2015: 39) Ayrıca Cuci hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Howorth 1880: 25-36).

¹⁹ Cengiz Han'ın, ülkenin bu kısımlarının zaptı için Cuci'yi görevlendirmesinin temel sebebi, imparatorluğun kuzey-batı vilayetlerinin onun idaresine verilmesinin daha önceden kararlaştırılmış olmasıdır (Barthold 2017a: 426).

²⁰ Otrar Hadisesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Cüveynî 2013: 119-122; Cûzcânî 2016: 52-54; Ne-sevî 1934: 28-30; İbnü'l İbrî 2011: 8-10; Vernadsky 2015: 57-58). Ayrıca Moğol-Hârezmşâh ilişkileri, özellikle de Celaledin Hârezmşâh'ın mücadelesi için bakınız: (Cûzcânî 2016: 55-102).

²¹ Yüan-ş'ao-pi-şi'de adı geçen Asan muhtemelen odur. Eserde anlatıldığına göre Asan'ın önceden Ongutlar'ın memleketinde yaşadığı ve ticaret amacıyla Argun'a geldiği belirtilmektedir (Bretschneider 1888: 269; Barthold 2017a: 426).

Moğol askerleri Suğnak üzerine yürüdü. Yedi gün süren kuşatma sonunda, sekizinci gün hücumla şehrin kapısını açıp, af ve hoşgörü kapısını kapadılar ve Hasan Hacı'nın intikamını almak için şehirdeki bütün halkı katlettiler. Moğollar şehri teslim aldıktan sonra Hasan Hacı'nın oğlunu oraya emir olarak bırakarak yollarına devam ettiler ve Özkent, Barçınlıgkent ve Aşnas şehirlerini zapt ettiler. Büyük kısmı eşkıya ve yol kesicilerden oluşan Aşnas şehri, Moğol ordusuna karşı koyarak çok sayıda kayıp verdi (Cüveynî 2013: 123; D'ohsson 2014: 101; Howorth 1880: 31; Barthold 2017a: 426; Guignes 2018: 452; Klyashtorny/Sultanov 2013: 187-188).

Moğol askerleri devam ederek Cend şehrine yaklaşınca şehrin valisi Kutluğ Han, askerlerini yanına aldı ve geceleyin şehirden kaçarak Ceyhun nehri- ni geçip çöl yolundan Hârezm'e doğru gitti. Cuci, Cin Timur adlı bir zatı elçi göndererek, şehri savaş yapmadan teslim ettikleri takdirde kimsenin canına ve malına dokunulmayacağını bildirdi. Valisi kaçmış olan halk galeyana gelerek Hasan Hacı gibi Cin Timur'u da öldürmeye kalktı. Ancak durumun farkına varan Cin Timur, Suğnak şehrinin akıbetini anlatarak kendilerine zarar verilmesi şartıyla Moğol askerlerinin şehre girmesi konusunda halk ile anlaştı. Cin Timur daha sonra Cuci'nin yanına dönerek Cend şehrinde yaşananları anlattı. Esasen Cuci, Cend'e hemen saldırma niyetinde değildi. Ordusunu öncelikle Karakum'da dinlendirmek istiyordu. Ancak anlatılanlardan sonra planını değiştirdi ve Cend'e saldırmak için harekete geçti.²² Cend şehrinin önüne gelen Moğol askerleri, hendekleri doldurmaya, surları aşmak için iskeleler kurmaya, merdiven ve mancınık gibi aletleri uygun alanlara yerleştirmeye başladılar (Cüveynî 2013: 124; D'ohsson 2014: 101; Barthold 2017a: 426; Guignes 2018: 452). Şehrin kapılarını kapayan Cend halkı, surların üzerine çıkarak Moğolların yaptıklarını izlemeye başladı. Halkın birçoğu daha önce savaş görmediği için kale duvarlarına tırmanan Moğol askerlerini büyük bir şaşkınlıkla seyrediyordu. Moğol askerleri köprüler kurdu, merdivenleri duvara dayadı ve mancınıkları harekete geçirdi. Mancınığın fırlattığı büyükçe bir taş kale kapısının demir süngüsünü kırdı ve Moğollar kale kapısından içeri girmeye başladılar. Kimsenin ölmediği bu mücadele sonunda kaleye giren Moğollar içerideki halkın tümünü kalenin dışındaki boş bir alana çıkardılar. Şehir halkı Moğollara karşı koyma-

²² Cüveynî'nin el yazmalarının tümünde ve ondan aktarma yapan Reşidüddin'de bunun 616 yılının Safer ayının 4 veya 14'ünde (21 Nisan yahut 1 Mayıs 1219) meydana geldiği belirtiliyor olsa bile bu tarihe pek ihtimal verilmemektedir. Kuvvetle muhtemel 616 değil 617 olmalıdır. Yani bu olay 10 veya 20 Nisan 1220 tarihinde meydana geldi (Barthold 2017a: 427).

dıkları için canları bağışlandı. Yalnızca daha önce Cin Timur'a karşı gelenler öldürüldü. Moğollar, şehir halkını 9 gün 9 gece dışarıda tutarak bu süre zarfında şehri yağmaladılar. Şehri zapt eden²³ Cuci, Gürgeç'e yaptığı seferlerde Cend'i bir üs olarak kullandı. Ertesi yıl şehirden ayrılarak Hârezm üzerine yürümeden hemen önce Cend'e vali olarak, Cengiz Han'ın sadık taraftarlarından Buharalı Ali Hoca'yı bıraktı. Ali Hoca bu görevinde büyük bir başarı gösterdi. Saygı ve itibar kazanan Ali Hoca ölümüne kadar bu görevi sürdürdü (Howorth 1880: 32-33; Özaydın 1993: 360; Cüveynî 2013: 124-125; D'ohsson 2014: 101-102; Grousset 2015: 248; Barthold 2017a: 426- 427; Guignes 2018: 452; Klyashtorny/Sultanov 2013: 188).

Cengiz Han tarafından Hârezm'in büyük bir bölümü ve İrtiş'ten İtil'e kadar Batı Sibirya'nın yönetimi oğlu Cuci'ye verilmişti. Cuci, rivayete göre 1226 yılı sonlarında veya 1227 yılı başlarında bir süre avı esnasında atından düşerek öldü (Grousset 2015: 256; Kafalı 2009: 41; Kafalı 1993b: 79). Cuci'nin ölmesi üzerine İrtiş boyunda büyük oğlu *Orda İçen* yaşamaya başladı (Barthold, 2017b: 150).

Plano Carpini, Orda İçen'in idaresindeki bölgenin Karahitay topraklarının kuzeyinde bulunduğunu, bu ülkede pek de büyük olmayan bir gölün yer aldığını ve bu gölün kıyısında ise bir dağın bulunduğunu bildirmektedir (Carpini 2018: 140). Bahsedilen göl, Balkaş Gölü veya bir başka görüşe göre Alagöl, dağ ise Altay Dağları'dır. Bu kayıttan yola çıkarak Altay Dağları'ndan, Balkaş Gölü etrafına kadar olan bölgenin Orda İçen'in merkez bölgesini oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca bu merkez bölgenin yanı sıra, Orda İçen'in, Gök Orda'nın idarecisi olarak Cend, Suğnak ve Ürgenç'e kadar olan bölgeye hükmettiği anlaşılmaktadır (Klyashtorny/ Sultanov 2013: 203-204; Dardess 2010: 359; Özcan 2017: 142-143).

Cengiz Han'ın ölümünden sonra, vasiyeti üzerine oğlu Ögedey (1229-1241), kağan olarak imparatorluğun başına geçti (İbnü'l İbrî 2011: 15-16; Barthold 2017b: 151; Vernadsky 2015: 65; Vladimircov 1950: 108-111; Roux 2001: 251-253; Kafalı 1993a: 368). Cend şehrinin de içinde olduğu Mâverâünnehir bölgesi ise Cengiz Han'ın bir diğer oğlu olan Çağatay'a²⁴ (1227-1242) tabii

²³⁻ Cuci, Cend şehrini zapt ettikten sonra Cengiz Han kendisine bütün Kıpçak ülkesi ile Türkistan'ı bıraktı. Cuci bu geniş coğrafyanın tümünü zapt etmeyi başardı ve Moğol nâmını, mağlup etmiş olduğu Ruslar için bile korkulacak bir duruma getirdi (Guignes 2018: 12).

²⁴⁻ Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan doğan ikinci oğlu olan Çağatay, Çağatay Hanlığının (1227-1370)

kılındı. Ancak bu bölgenin idaresi Ögedey tarafından tayin edilen ve Cengiz Han'ın valilerinden olan Mahmut Yalavaç²⁵ tarafından yapılıyordu. Bir süre sonra Çağatay, kardeşine danışmaksızın Mahmut Yalavaç'ı azlederek onun yerine başka bir vali tayin etti. Mahmut Yalavaç bu durum üzerine Ögedey'e şikâ-yette bulundu. Ögedey'in durumu Çağatay'a sorması, Çağatay'ın da cevaben bir af nâme göndermesi üzerine, Ögedey Mâverâünnehir bölgesini Çağatay'a hediye etti. Araştırmacıların bir kısmı bu olaydan sonra Cend'in de dâhil ol-duğu bölgenin Çağatay tarafından tayin edilen valilerce idare edilmiş olduğu düşünmektedirler. Buna karşın Reşidüddin, bölgenin idaresinin Ögedey tarafın-dan tayin edilen Mahmut Yalavaç'ın oğlu Mesud Bey'e verildiğini bildirmek-tedir. Nitekim Mesud Bey, Beşbalık'tan, Semerkand ve Buhara'ya kadar olan geniş bölgenin her yerinde söz sahibi olduğu için, bu bölgenin idaresinin Mesud Bey'de olduğu kanaati yaygın olarak kabul görmektedir (Barthold 2017b: 151-152; Grousset 2015: 278; Kafalı 2005: 84-85).

Ögedey ölmeden evvel, üçüncü oğlu olan Küçü'yü (Koşi), onun küçük yaşta ölmesi üzerine ardından büyük oğlu Şiremün'ü veliaht tayin etti. Öge-dey'in 11 Aralık 1241 tarihinde ölmesi üzerine birinci eşi olan Töregene (Tura-kina) Hatun, kurultay toplanıp yeni hanı seçinceye kadar, yaklaşık beş yıl ida-reyi ele aldı ve Şiremün'ün yerine kendi oğlu olan Güyük'ü (1206-1248), han seçtirmeyi başardı (1246) (Cüveynî 2013: 228-230; Barthold 2017b: 152-153; Vernadsky 2015: 81-85; Grousset 2015: 277-278; Roux 2001: 298-300, 302-304; Özgüdenli 2007: 21). Bu kargaşa döneminde kendini güvende hissetmeyip bölgeden ayrılan Mesud Bey, Batu Han'ın²⁶ (1227-1256) yanına gitmişti. An-cak Güyük, Han olarak seçilince tekrardan geri dönmüş ve vali sıfatıyla 1246 yılında yapılan kurultaya katılmıştır. Bu kurultayda Mâverâünnehir, Türkistan ve diğer bölgelerin valisi olduğu tasdiklenmiştir (Cüveynî 2013: 234; Barthold 2017b: 153; Grousset 2015: 278).

Güyük'ün 1248'de ölmesi (Cüveynî 2012: 241-242; Vernadsky 2015: 83-84; Grousset 2015: 281; Kamalov 2003: 32) üzerine taht Cengiz Han'ın dör-düncü oğlu olan Tuluy'un eline geçti. 1251 yılında ise Tuluy'un büyük oğlu

kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Babası hayatta iken, Moğol örf, adet ve ananesini en iyi bilen ve aynı zamanda Cengiz Yasası'nı en iyi uygulayan kişi olarak ün kazanmıştı (Reşidüddin Fazlullah 1338: 533; Yuvalı 1993: 176; Kafalı 2005: 79).

²⁵- Mahmut Yalavaç hakkında detaylı bilgi için bakınız: (Kushenova 2007: 229-242)

²⁶- Altın Orda Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı, Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin oğludur (Kafalı 1992: 208-210).

olan Mengü (Mangu, Möngke) imparatorluğun başına getirildi. Tuluy'un tahta çıkmasından sonra Çağatay ve Ögedey soyundan birçok şehzadenin kendisi aleyhinde ortaya attıkları dedikodular baş gösterdi. Bu fesat cemiyetleri sonucu Çağatay ve Ögedey ulusları büyük ölçüde yıprandı. Şeklen bu uluslar mahvedilmemişti ancak fiilen bütün güç ve iktidar Tuluy ve Cuci hanedanına geçmişti. Bu kargaşa döneminde Mesud Bey'in ne tür hareketlerde bulunduğu bilinmemektedir. Yalnızca Mengü ile arasındaki bağın iyi olmaması sebebiyle hayatının tehlikeye girmiş olabileceği söylenebilir. Ancak bölgede düzen yeniden tesis edildikten sonra Mesud Bey'in idaresi altındaki bölgelerin sınırları daha da genişletilmiştir. Bu doğrultuda, Cend başta olmak üzere Mâverâünnehir, Türkistan, Otrar, Uygur Bölgesi, Hotan, Kaşgar, Hârezm ve Fergana kendisine tabii hale getirildi (Barthold 2017b: 153-154; Vernadsky 2015: 88-94; Grousset 2015: 333-334; Roux 2001: 315-317). Böylece XIII. yüzyılın ikinci yarısında Cend şehrinin Moğollarca tayin edilen bir vali tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.

Mengü Han'ın 1259 yılında ölümünden sonra kardeşleri Arık Boğa ile Kubilay arasında taht mücadelesi başladı. Kubilay Çin'de, Arık Boğa ise Moğolistan'da Büyük Han ilan edildi. Bunun sonucu olarak Çin'den ithal edilen buğdayın ithali durduruldu. Moğolistan'ın ise gerçekte buğdaya ihtiyacı vardı. Arık Boğa bu durum karşısında, Çağatay şehzadelerinden olan Algu'yu²⁷ (1261-1266), düzenli erzak ve diğer gerekli olan eşyaların temini için batıya, Türkistan bölgesine gönderdi. Akıllı bir şehzade olan Algu, Çağatay Hanlığı'nı müstakil hale getirmek istiyordu. Bu sebeple bölgeye geldikten sonra Çağatay Ulusuna tabii olan bütün şehirleri hâkimiyeti altına aldı ve Cuci Ulusuna dâhil olan Hârezm'i de zaptetti. Ancak buraları ele geçirirken Arık Boğa'nın emri olduğu için değil kendisine tabii kılmak için mücadele verdi. Bunun üzerine Ergene Hatun²⁸, Mesud Bey ile birlikte, Algu'yu Arık Boğa'ya şikâyet etmek maksadıyla yanına geldi. Durumu öğrenen Arık Boğa, Algu ile mücadeleye girişse de birkaç küçük başarıdan sonra yenilgiye uğradı ve Türkistan'ı²⁹ terk etti (Reşîdüddin

²⁷ Çağatay Han'ın altıncı oğlu olan Baydar'ın oğludur (Reşîdüddin Fazlullah 1338: 540).

²⁸ Çağatay'ın torunu Kara Hülagü'nün (1242-1246) hanımıdır. Aynı zamanda Güyük'ün ölümü sonrası zuhur eden karışıklık döneminde Çağatay Ordası'na hâkimelik yapmıştır.

²⁹ *İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihi kaynaklardaki adı XIX. yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır (Türk yurdu) (Taşağıl 2012: 556).*

Fazlullah 1338: 544-545; Barthold 2017b: 154; Kafalı 2005: 98-100). Böylece Cend şehrinin de dâhil olduğu bu bölge Algu'nun idaresi altına girdi.

Algu'nun 1266 yılının ilk aylarında ölümü üzerine Kara Hülagü'nün³⁰ (1242-1246) oğlu ve Çağatay hanları içerisinde İslâmiyeti kabul eden ilk hükümdar olan Mübarek Şah, Çağatay hanı ilan edildi (1266) (Reşîdüddin Fazlullah 1338: 545-546). Ancak onun kendiliğinden hanlığın başına geçmesi Kubılay Han'ı rahatsız ettiği için bir diğer Çağatay şehzadesi olan Barak Han'ı,³¹ Mübarek Şah'ın üzerine göndererek tahtı elinden aldı. Ancak Barak Han'da (1266-1271) bir süre sonra Ögedey'in torunu Kaydu'nun (1296-1301) hükmü altına girmeye mecbur kaldı. Böylece Cend şehrinin de içinde bulunduğu Türkistan bölgesinin kontrolü Kaydu'nun eline geçti (Barthold 2017b: 155; Grousset 2015: 337-339; Kafalı 2005: 105-110).

Cuci soyundan olup, Altın Orda Devleti'nin dokuzuncu hanı olan Özbek Han (1313-1341) zamanında Gök-Orda³² tahtında oturan Erzen Han'ın, İslâmiyeti kabul ettikten sonra aralarında Cend'in de bulunduğu Suğnak, Otrar, Sabran, ve Barçınlığkent gibi Sır Derya boyunda bulunan şehirlerde câmiler, medreseler, tekkeler, dergâhlar ve türbeler inşa ettirdiği bilinmektedir (Mu'înidîn Natanzî 1957: 88; Yakubovskiy 2000: 138, 143; Klyashtorny/Sultanov 2013: 204-205; Kafalı, 1976: 144). Buradan da XIV. yüzyılın ilk yarısında şehir halen Moğol soyundan gelen devletlerin kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra kaynaklarda Cend şehri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Özellikle XV. yüzyılda Çağataylıların Sır Derya bölgesinde tutunarak Fergana ve Mâverâünnehir'i ele geçirmeye yönelik girişimlerinin olduğunu biliyor olmamıza rağmen doğrudan Cend şehrinde bahseden herhangi bir kaynağa ulaşılmamaktadır (Aristov 2014: 65). Bunun sebebini izah etmek zordur ancak bu duruma savaşların yol açıp açmadığı konusunda da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Cend şehri de dâhil olmak üzere bu bölgedeki şehirlerin kontrolünü elinde tutan Moğol hanlarının siyasetine bağlamak doğru bir yaklaşım olmaz. Zira Moğol hanları özellikle de Kaydu zamanında ekilen arazilerin göçebelere korunması için bir çeşit önlemler

³⁰- Çağatay Han'ın oğlu Mu-Tekin'den olan torunudur. Çağatay kendisinden sonra Kara Hülagü'yü veliaht tayin etmişti (Reşîdüddin Fazlullah 1338: 539).

³¹- Çağatay Han'ın oğullarından Mu-Tekin'in torunu ve Yisun-Tuva'nın oğludur (Reşîdüddin Fazlullah 1338: 536).

³²- Cuci'nin oğlu Orda tarafından kurulan ve 1227-1328 yılları arasında doğuda İrtiş Irmağından, güneyde Hârezm bölgesi ve Sır Derya boylarına kadar uzanan bölgede hüküm süren sülâle (Ürekli 1996: 123).

almıştı. Buradan bölgeyi kontrol eden hanların şehirleri korumaya yönelik bir siyaset yürüttükleri anlaşılmaktadır (Barthold 2017b: 155). Timur'un seferleri sırasında da Cend şehrinin yer aldığı Sır Derya'nın (Seyhun) aşağı akımları herhangi bir zarar görmemiştir. Ancak Cend şehrinin ortadan kalkmasının sebebi, Sır Derya'nın akış yönünün değişmesinin etkisiyle olabileceği ihtimal dâhilindedir (Barthold 2010: 422).

SONUÇ

Türkler ilk çağlardan itibaren Orta Asya'da özellikle Sır Derya boylarında yerleşik, konar-göçer halde yaşamaktaydı. Oğuzlar'ın bu bölgede kurmuş oldukları şehirler genellikle kalabalık ve hareketliydi. Bu tür şehirlerden olan Cend, tarihte ana kervan duraklarından birisi olmuş, askerî yönetim merkezi olarak kullanılmış, İç Asya'da ticari faaliyetlerde ambar görevi görmüş, Türklerin, İslâm dünyasına entegre edilmesinde önemli rol oynamış ve hudud (uc) bölgesinde bulunmasından dolayı da ayrıca birçok devletin ilgi odağı olmuştur.

Cend şehrinin yeri yakın tarihte tespit edilerek, şehirde yapılan araştırmalar sonucu tipik bir Türk şehri olduğu görülmüştür. Tarihte birçok devlet tarafından ele geçirilen ve yönetilen bu şehir, Moğollar'ın Mâverâünnehir'e gelip buradaki şehirleri ele geçirmeye başlamaları ile Moğollar'ın kontrolüne geçmiş ve uzun yıllar Moğol Devleti'nin tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. Moğollar, Cend'in hem İpek Yolu üzerinde bulunması hem de uc bölgede yer alması gibi özellikleri sebebiyle bu şehre önem verip, şehrin sağlamış olduğu bu avantajları uzun yıllar kullanmışlardır. Özellikle Cuci soyunun ve Çağatay Hanları'nın hâkimiyeti altında uzun yıllar kalan bu şehirde Gök Orda zamanında dinî mimariye büyük önem verildiği ve bunun sonucu olarak da birçok yapı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu şehirde inşa edilmiş olan türbe, tekke, dergah, saray ve kervansaray yapılarının kalıntıları ele geçirilmiştir. Şehirdeki kervansaray kalıntılarının bulunması özellikle Oğuzlar zamanında şehirde kervansaray yapımını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bölgede yapılacak olan bilimsel kazı çalışmaları ile Türk kültürüne ait birçok yeni bilgi öğrenileceği gibi buradaki eserlerinde restore edilerek Türk kültürüne kazandırılmaları tarihimize katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

ABÛ'L-FARAC, Gregory (1945), *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt I, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ABÛ'L-FARAC, Gregory (1950), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AHİNCANOV, Sercan M. (2014), *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev: Kürşat Yıldırım), İstanbul: Selenge Yayınları.

AHMED BİN MAHMUD (2011), *Selçuknâme*, (Haz: Erdoğan Merçil), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2006), *Selçuklular*, (Çev: Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul : Ötüken Yayınevi.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2015), *Oğuzlar*, (Çev: Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul: Selenge Yayınları.

ALTAN TOPÇİ (2008), *Moğol Tarihi*, (Çev: Tuncer Gülensoy), Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

AL-BİRUNİ (1934), Abu'l Rayhan Muhammad İbn Ahmad, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, London

ARİSTOV, Nikolay Aleksandroviç (2014), *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

ATWOOD, Christopher P. (2004), *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York: Facts on File.

AZİZ, Ghulam Rabbani (1978), *A Short History of Khwarazmshhs*, Karachi.

BANGUOĞLU, Tahsin (1959), “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, *TDAY Belleten*, 1-26.

BARTHOLD, Wilhelm (1925), “Moğol İstilasına Kadar Orta Asya’da Hıristiyanlık”, *TM*, I, 47-92.

BARTHOLD, Wilhelm (1977), “Cengiz Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt III, 91-100.

BARTHOLD, Wilhelm (2001), “Kara-Hıtaylar”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt VI, 273-276.

BARTHOLD, Wilhelm (2006), *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, (Çev: Hasan Eren), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BARTHOLD, Wilhelm (2010), *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

BARTHOLD, Wilhelm (2017a), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Kronik Yayınları.

BARTHOLD, Wilhelm (2017b), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev: Râgıp Hulusi Özdem), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BECKWITH, Christopher I. (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları (Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi)*, (Çev: Kürşat Yıldırım), Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i (2019), *Târîh-i Beyhâkî*, (Çev: Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BİRAN, Michal (2005), *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press.

BOSWORTH, C.E. (1997), “Djand”, *El² Suppl.* (İng), 244-246.

BROCKKELMANN, Carl (2018), *İslâmUlusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BÜNYATOV, Ziya (2003), *Hârezmsâhlığı ve Emuştekinler Devleti*, (Çev: Tural Rızayev), İstanbul: Özyılmaz Matbaası.

CAHEN, Claude (1949), “Le Malik-nâmeh et l’histoire des origines Seljukides”, *Oriens*, II/1, 31-65.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik (2013), *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri (2013), (Haz: Kürşat Yıldırım), İstanbul: Ötüken Yayınevi.

DARDESS, J.W. (2010), “From Mongol Empire to Yüan Dynasty: Changing Forms of Imperial Rule in Mongolia and Central Asia”, *History of Mongolia*, Vol. I, (Edit: D. Sneath-C. Kaplanski), Brill Publishing, Leiden.

DENİZ, Bekir (2006), “Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend”, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray’a Armağan Tarihin İçinden*, (Edit: A. Erdoğan), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 179-217.

DENİZ, Bekir (2009), “Oğuz Yabgu Dönemi Şehirlerinden Bir Örnek Cend”, *X. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Prof. Dr. H. ÖrcünBarışta"ya Armağanı)*, Ankara, 283-306.

DENİZ, Bekir (2011), “Jand City in Kazakhstan and its Caravanserai”, *The Art of The Islamic World and The Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries*, (Edited by: Beata Biedrońska-Slota, Magdalena Ginter-Frolow and Jerzy Malinowski), Krakow, 23-40.

DENİZ, Bekir (2014), “Kazakistan’daki Cend”, *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler)*, I, 27-30 Eylül 2010 - Kayseri, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 211-256.

DEWEESE, Devin (1994), “Bābā Kamāl Jandi and the Kubravi Tradition Among the Turks of Central Asia”, *Der İslam*, 71, 58-94.

DEVLET, Nadir (2002), *Empires in Eurasia (From Chingiz Khan To 20TH Century)*, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (1985), C. III, (Çev: Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

D’OHSOON, Abraham Constantin Mouradgea (2014), *Moğol Tarihi*, (Çev: Ekrem Kalan), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

EBÜ’L-FEREC İBNÜ’L-İBRÎ (2011), *Târihu Muhtasari’d-Düvel*, (Çev: Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul: Türk Tarih Kurumu.

EL-BİRÛNÎ, Ebû Reyhan, (2011), *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

EL- BÜNDÂRÎ (2016), *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra* (Nşr.:M. Th. Houtsma), Leiden 1889: *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Terc.: Kıvameddin Burslan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EL-CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc (2015), *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Çev: Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EI-CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc (2016), *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev: Mustafa Uyar), İstanbul: Ötüken Yayınevi.

EI-HÛSEYNÎ (1999), Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev: Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EN-NARŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (2013), *Târîh-i Buhârâ*, (Çev: Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EN- NESEVÎ (1934), *Celâlüttin Harezemşah*, (Çev: Necip Asım), İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.

ER-RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999), *Kitâb-ı Râhatü'tü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti) I*, (Çev: Ahmet Ateş), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar (2013), Kazakistan İlimler Akademisi, (Çev: Abdulvahap Kara), İstanbul: Selenge Yayınları.

E. BRETSCHNEIDER, M.D. (1888), *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, London.

GROUSSET, René (2015), *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, (Çev: Halil İnalçık), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

GÖKALP, Cevdet (1973a), *Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto-Mogollar üzerinde bir etüd denemesi)*, Ankara: Sevinç Matbaası.

GÖKALP, Cevdet (1973b), *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolstanda Kabileler*, Ankara: Sevinç Matbaası.

GÖKBEL, Ahmet (2002) "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt II, 729-756.

GUIGNES, Joseph De (2018), *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, Cilt II, (Çev: Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul: Ötüken Yayınevi,

GÜNDOĞDU, Abdullah (2014), "Selçuklu Çağında Hârezm", *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, Türk Tarih Kurumu, 25-38.

HİL'ATBERÎ, Allahyâr -ŞEREFÎ, Mahbûbe (1381/2002), *Tarih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran.

HOWORTH, Henry H. (1880), *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, Cilt II, London.

Hudûdü'l-Âlem (1362), (Nşr: Menûçihir Sütûde), Tahran.

İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri (2015), (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İBN FUNDUK (1317), *Tārīh-i Bayhak*, (Nşr: Ahmed Bahmanyār), Tahran.

İBN HAVKAL (2014), *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İBN HURDAZBİH (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev: Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İBN AL-‘ADİM, Kamāl al-Dīn (2011), *Buğyat at-Talab Fī Tārīh Halab*, (Yay: Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İBNU’L-CEVZÎ, Sıbt (2011), *Mir ‘âtü’z-Zamân Fî Târīhi’l-Ayân’da Selçuklular*, (Çev: Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İBNÜ’L-CEVZÎ, Abdurrahman (2014), *El-Muntazam Fî Târīhi’l-Ümem’de Selçuklular*, (Çev: Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İBNÜ’L ESÎR (1985-1987), *el-Kâmil fi’t-Târīh Tercümesi*, (Çev: Abdullah Köşe-M. Beşir Eryarsoy-Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Cilt I-XII, İstanbul: Bahar Yayınları.

İZGİ, Özkan (1970), “Hârezmşahlar ve Moğollar’ın İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, *Türk Kültürü*, S. 170, Ankara, 28-36.

KİRAGOS, Genceli (2018), *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (Çev: Mahmut Kemal Bey), İstanbul: Post Yayınları.

KAFALI, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KAFALI, Mustafa (1992), “Batu Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, V, 208-210.

KAFALI, Mustafa (1993a), “Cengiz Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt VII, 367-369.

KAFALI, Mustafa (1993b), “Cuci Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt VIII, 78-79.

KAFALI, Mustafa (2005), *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara: Berikan Yayınevi.

KAFALI, Mustafa (2009), *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim (1955), *Selçuk Ailesinin Menşei Hakkında Düşünceler*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.

KAFESOĞLU, İbrahim (1958) “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XIII, 117-130.

KAFESOĞLU, İbrahim (1980), “Selçuklular”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt X, 353-416.

KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KAFESOĞLU, İbrahim (2014), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

KAFESOĞLU, İbrahim (2016), *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

KALAN, Ekrem (Temmuz 2012), “Tarihi Kaynaklara Göre Cuci Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.I, Cilt XXVII, 119-130.

KAMALOV, İlyas (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs İstanbul: Yayınları.

KARATAY, Osman (2014), “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 503-511.

KAŞGARLI MAHMÛD (1986), *Divân-ü Lügât-it Türk*, (Çev: Besim Atalay), Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KAZVİNÎ, Hamdullah Mustevfi-yi (2018), *Târih-i Güzide*, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KEMALOĞLU, İlyas (2016), “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (Haz: Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken Yayınları, 29-67.

KLYASHTORNY, S.G. / SULTANOV, T.İ. (2013), *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

KOÇ, Dinçer (2018), “Cengiz Han Sonrasında Moğollar”, *Türk-Moğol Tarihi (Bozkırın Avazı)*, (Edit: Kürşat Yıldırım), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad (1987), “Hârezmşahlar”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul , V/1, 265-296.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2016a), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KÖYMEN, Mehmet Altay (2016b), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KUSHENOVA, Ganizhamal (Yaz/2007), “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, Sayı: 42, 229-242.

MARCO POLO (2019), *Dünyanın Hikaye Edilişi (Harikalar Kitabı)*, (Çev: Işık Ergüden – Z. Zühre İlkelen), İstanbul: Ötüken Yayınevi.

MARSHALL, Robert (1996), *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çev: Füsün Doruker), İstanbul: Sabah Kitapları.

MERÇİL, Erdoğan (1994), “The Great Seljükid State”, *A Short History of Turkish – Islamic States (Excluding the Ottoman State)*, (Edited by: E. Merçil – H. N. Nuhoğlu, Turkish Historical Society Printing House), 88-112.

MERÇİL, Erdoğan (2013), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.

MİNORSKY, V. (2008), *Hudûdü'l-âlem (Mine'l-Meşrikİle'l-Magrib)*, (Çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

MÎRHÂND, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd (2015), *Ravza-tu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Moğolların Gizli Tarihi (2010), (Çev: Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Moğolların Gizli Tarihi (2011), (Çev: Mehmet Levent Kaya), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

MORGAN, David (1987), *The Mongols (The Peoples of Europe)*, Oxford: Blackwell Publishers.

MU'İNİDDİN NATANZÎ (1957), *Müntehabü't-tevârih-i Mu'îni*, (Neşr: Jean Aubin), Tahran.

NÎŞÂBÛRÎ, Zahîrû'd-dîn (1332), *Selçûknâme*, (Nşr: İ. Afşar), Tahran.

NÎŞÂBÛRÎ, Zahîrû'd-dîn (2004), *Selçûknâme*, (Nşr: A.H. Morton), London.

ÖGEL, Bahaeddin (2002), *Sıno Turcica - Çingiz Han'ın Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

ÖTEMİŞ HACI (2018), *Çengiz-Nâme*, (Haz: İlyas Kemaloğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1993), "Cend", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt VII, 359-360.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, (Edit: Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt IV, 883-896.

ÖZCAN, Altay Tayfun (2017), *Moğol Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2002), "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, (Edit: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt V, 249-264.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2005), "Moğollar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt XXX, 225-229.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2007), "Ögedey Han", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt XXXIV, 21-22.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2017), *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi -1040-1157-)*, Cilt I, Ankara: İSAM Yayınları.

PEACOCK, A.C.S. (2017), *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, (Çev: Zeynep Rona), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

PLANO CARPİNİ (2018), *Moğolistan Seyahatnamesi (13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk)*, (Çev.: Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Yayınları.

RÁSONYİ, Lászlo. (1939, Nisan) “Selçük Adının Menşesine Dair”, *Belleten Dergisi*, III, S. 10, 377-384.

RÁSONYİ, Lászlo – BASKİ Imre (2007), *Onomasticon Turcicum, Turcic Personal Names*, I, Bloomington.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH (1338), *Câmi'üt-Tevârih*, (Behmen Kerîmî), I, Tahran.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH (2011), *Cami'ü't – Tevârih*, (Çev: Erkan Göksu – H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları.

ROUX, Jean Paul (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ROUX, Jean Paul (2013), *Türklerin Tarihi, (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

SOLMAZ, Sefer (2014), “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Selçuklu Siyasi Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 573-604.

SÜMER, Faruk (1991), “Atsız b. Muhammed”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt IV, 91-92.

SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ŞEŞEN, Ramazan (2017), *İslâm Coğrafyacıların Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

TAŞAĞIL, Ahmet (2012), “Türkistan”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, XLI, 556-560.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1928), “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Âid”, *TM*, II, 61-68.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1978), “Hârezm”, *İ.A.*, V/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 240-257.

TOGAN, A. Zeki Velidî (2019), *Umumi Türk Tarihine Giriş, (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

TOLSTOV, S.P. (1948), *Po Sledam Drevni Hârezmski Sevelizatsi*, Moskova - Leningrat .

TOLSTOV, S.P. (1962), *Po Drevnim Deltam Oxusa i Yaksarta*, Moskova.

TOLSTOV, S.P. (2017), *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, (Çev: Ekaterina S. Şeremeteva), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

TURAN, Osman (2014), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

TURAN, Osman (2014), *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

USTA, Aydın (2002), “Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârezmşahlar Devleti”, *Türkler*, (Edit: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt IV, 897-903.

ÜREKLİ, Muzaffer (1996), “Gök Orda Hanlığı”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, 123-124.

VARDAN, Müverrih (2017), *Türk Fetihleri Tarihi*, İstanbul: Post Yayınları.

VERNADSKY, George (2015), *Moğollar ve Ruslar*, (Çev: Eşref Bengi Özbilen), İstanbul: Selenge Yayınları.

VLADİMİRCOV, B.Y. (1950), *Cengiz Han (Çingiz-xan)*, (Çev: Hasan Ali Ediz), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

WEATHERFORD, Jack (2018), *Cengiz Han*, (Çev: Sermin Karakale), İstanbul: Kronik Yayınları.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. (2000), *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

YUVALI, Abdulkadir (1993), “Çağatay Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt VIII, 176-177.

YUVALI, Abdulkadir (2017), *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kùltür Sanat Yayınları.

YÜCEL, Mualla Uydu (2002), “Kıpçaklar”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt XXV, 420-421.

Eyüp KUL

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBI) SONRASI ÜSKÜP'E GELEN
MUHACİRLERİN DURUMU (1877-1885)

Kadir ŞAHİN

CEND ŞEHİRİ VE MOĞOL HÂKİMİYETİ

Dilara BAHTİYAR SARI - Gülbahar Nilüfer TETİK

GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA BULGARİSTAN GÖÇMENLERİNİN
YEMEK KÜLTÜRÜ

İlyas KAYAOKAY

MEDİNE KADISI AHMED RÂŞİD'İN YAYIMLANMAMIŞ ŞİİRLERİ

Yakup ŐAHİNER

MOLLA GÜRANİ'DEN ŞEYH AKŞEMSEDDİN'E FETHİN HOCALARI: 1432-1453

Şükrü ÜNAR

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE ESKİ ESERLERİN KORUNMASINA YÖNELİK YAPILAN
HUKUKİ DÜZENLEMELER

Miraç KADIOĞLU - Necmiye TUTAR

TÜRKİYE'NİN KENDİNE HAS YUMUŞAK GÜÇ YÖNTEMİ OLARAK SAĞLIK
YARDIMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

e-ISSN 2618-6187
ISSN 2567-2001

9 772587 200005